

OVER DE SCHEPPING EN HET ONTSTAAN VAN DE MENS

Harrie Leyten

Missionarissen en zendelingen zagen als kinderen van hun tijd de opvattingen over de schepping door God als vanzelfsprekend en van zulke importantie dat deze visie universeel aanvaard zou moeten worden. Met deze overtuiging zijn zij naar Afrika vertrokken en hebben zich ingezet om deze opvattingen over te brengen op hun bekeerlingen. Afrikanen werden 'heidenen' genoemd: zij waren gedoemd om na hun dood in de hel te verdwijnen. Dit heidendom bestond uit hun geloof in 'afgoden', uit hun rituele praktijken (offers brengen, dansen, in trance geraken, het bezitten en vereren van *fetisjen* (voorwerpen met kracht), het gebruiken van 'duivelse medicijnen') en verschijnselen die daarmee verband hielden, zoals magie en hekserij. Om deze mensen weg te halen bij hun heidense praktijken en tot het christendom te bekeren, werden vooral twee middelen aangewend. Een was het vernietigen van de tempels en heiligdommen om op deze manier aan te tonen dat hun 'goden' machteloos waren: zij hadden geen kracht om zich te verdedigen tegen de missionaris of zending die namens de Almachtige God tot hen kwam. Zij wilden op deze manier Afrikanen overtuigen van de noodzaak zich te bekeren tot 'het ware geloof'. Dit middel werd incidenteel toegepast; het is niet bekend hoeveel missionarissen en zendelingen daadwerkelijk heiligdommen vernietigd hebben. Het tweede middel is van een geheel andere aard. Missionarissen en zendelingen lieten zich informeren over de eigen opvattingen van de mensen, die zij wilden bekeren, vooral met betrekking tot het bovennatuurlijke, hun 'goden' en andere spirituele krachten. In de ogen van deze Europeanen was geen structuur te vinden in hun 'geestenwereld'. Ieder volk kende een groot aantal 'bovennatuurlijke krachten' of 'goden', maar of er een onderlinge relatie was en zo ja, welke relatie, werd niet duidelijk. Wel ontdekten missionarissen en zendelingen, dat sommige krachten meer macht en aanzien bezaten dan andere. Voor vissers, die met hun smalle kano's de zee opgingen, was de 'god' van de zee machtiger dan die van een rivier of een meer. Voor landbouwers in de wouden was de 'god' van het heelal machtiger dan de 'goden' die in het bos woonden.

Dit bracht de missionarissen en zendelingen tot een zoektocht welke 'god' getransponeerd kon worden tot het christelijke begrip van een Schepper-God. 'Mindere goden' konden vervolgens gelijkwaardig worden geacht aan 'engelen' en andere (bijvoorbeeld voorouders) op hun beurt aan 'heiligen'.

De Baule (Ivoorkust) kennen een hemelgod, *Nyamien*. Zijn naam wordt dagelijks gebruikt bij begroetingen en het uitspreken van wensen. Toch bestaan er van hem geen afbeeldingen. Hij ontvangt geen offers. De Baule kennen een god van de aarde, *Asye*. De aarde is vrouwelijk, want zij brengt het voedsel voort voor de mens. Daarom bestaan er veel regels over hoe de mens dient om te gaan met de aarde. *Asye* wordt niet afgebeeld, maar veelvuldig aangeroepen. Voor missionarissen en zendelingen werd *Nyanmien* de Schepper-God, machtiger dan *Asye*, die daarom een '*small god*' genoemd ging worden.

De Yoruba kennen talloze spirituele krachten, die zij *Orisha* noemen. De machtigste onder hen is *Oludumare* of *Olorun*. Hij is de *orisha* die ooit – toen de wereld alleen nog maar bestond uit water - een handvol zand op het water gooid met daarin een palmnoot en er een kip op

zette. Deze verspreidde met haar poten het zand over de zee, zodat er land kwam. De noot groeide in een bos van palmbomen. *Olorun* blaast ook de adem in de neus van een pasgeborene, zodat hij een levend mens wordt. Voor de missionarissen en zendelingen was dit alles reden om *Olorun* gelijk te schakelen aan de Schepper God van het Christendom.

De eerste missionarissen en zendelingen bij de Ibo gingen eveneens op zoek naar een spirituele kracht die gelijkwaardig kon zijn aan de Schepper-God. Dit bleek echter moeilijker dan verwacht. Met de kennis van nu weten wij waarom. Immers, de Ibo waren een volk zonder centraal leiderschap. De Ibo legden de nadruk op de individuele kwaliteiten van ieder mens, waarmee hij probeerde het respect van zijn medeburgers te verwerven. Een jongeman die wilde trouwen en een gezin stichten, werd gevraagd aan te tonen dat hij zijn gezin kon beschermen tegen vijanden. Daarom verliet hij zijn dorp, gewapend met een kapmes, om een man van een ander dorp te gaan doden en het afgehouden hoofd in triomf mee te brengen naar huis. Deze 'heldendaad' werd vervolgens 'vertaald' in een beeld van een zittende man (zitten is het voorrecht van de gezeten burger), met in zijn rechterhand zijn kapmes en in zijn hand het afgehouden hoofd. Dit beeld heet *ikenga*, vaak vertaald als 'de kracht van mijn (rechter-)hand'. Het beeld was de projectie van de individuele prestatie die de eigenaar had geleverd. Uitgebreide feesten volgden. Hij mocht beginnen aan de bouw van zijn huis. Zodra het heiligdom (centraal in ieder huis) gereed was, werd daar op rituele wijze zijn *ikenga* in geplaatst. Iedere ochtend zou de nieuwe huiseigenaar het heiligdom binnengaan om er zijn *ikenga* te begroeten en te consulteren over het wel en wee dat hij die dag mocht verwachten. De *ikenga* was een voorwerp met kracht geworden. Door de eerste missionarissen en zendelingen, en ook door een aantal antropologen, werd *ikenga* een 'small god' genoemd, of 'juju' of 'fetish'. Deze omschrijvingen pasten in de visie van missionarissen en zendelingen op de 'bovennatuurlijke wereld' waar (in hun ogen) sprake was van een hiërarchische structuur met een Schepper-God (*Cuku*) aan het hoofd van het pantheon en daaronder 'small gods'. Vanuit hun Europees-christelijke achtergrond konden deze missionarissen en zendelingen zich geen andere godsbeeld voorstellen dan dat waarmee zij 'thuis' waren opgegroeid. Reverend Basden, een Anglicaanse zending die meer dan dertig jaar bij de Ibo leefde, heeft geschreven: "There is a distinct recognition of a Supreme Being – beneficent in character – who is above every other spirit, good or evil." (Basden 1921, 270) Later onderzoek heeft uitgewezen, dat ieder detail van deze uitspraak incorrect is. Voor de Ibo die in hun samenleving iedere vorm van centraal gezag weigerden, was een spiritueel centraal gezag eveneens ondenkbaar. De Ibo kenden geen 'Supreme Being'. Basden's omschrijving dat deze 'god' alleen maar welwillend was naar de mensen, is een gedachte die niet alleen voor de Ibo maar voor nagenoeg alle Afrikaanse volkeren vreemd is. Immers, ieder mens en ook iedere spirituele kracht bezit (in de ogen van de Ibo) zowel welwillende als kwaadaardige eigenschappen. Tenslotte bestond er voor de Ibo geen spirituele kracht die zich verhief boven andere.

Waar komen de mensen vandaan?

Redenerend vanuit het begrip toe-eigening kunnen wij stellen, dat het Europees-christelijke begrip Schepping ('iets maken uit niets') in de pre-koloniale periode in Afrika niet heeft bestaan. De talloze zogenaamde scheppingsverhalen dienen dan ook met een zekere argwaan gelezen te worden. Ik wil ingaan op een fenomeen dat voor Europeanen tot voor kort volledig onbekend was. In het christelijk geloof bestaat (bestond) de opvatting dat de mens bestaat uit lichaam en ziel. Het lichaam ontstaat uit het samengaan van sperma en zaadcel. De ziel wordt

in het embryo geschapen door God zelf (volgens Aristoteles bij een jongetje op de 40ste dag, bij een meisje op de 80ste dag). Eeuwenlang is dit in Europa de algemeen aanvaarde verklaring geweest voor het ontstaan van de mens.

In Afrika blijkt een andere verklaring te bestaan, onder andere bij de Baule (Ivoorkust) en de reeds genoemde Ibo (Nigeria).

Baule

In het regenwoud midden in Ivoorkust wonen de Baule, ongeveer een miljoen zielen, op een oppervlakte de helft van Nederland. Zij hebben zich fel en langdurig verzet tegen Franse overheersing aan het einde van de 19de eeuw.

Zij wonen in dorpen waar de grote huizen (in het Engels *compounds*) rond een open plein liggen. De huizen liggen dicht naast elkaar om bescherming te bieden tegen de gevaren van buiten: wilde dieren, vijanden, maar ook kwaadwillende krachten (geesten). Voor de Baule staat het dorp voor veiligheid en beschaving; het bos staat voor gevaar en wildheid. Mensen zijn beschaafde wezens, zij wonen tezamen in een dorp. Wie zich afzondert van het gemeenschappelijke leven, is a-sociaal en wordt beschouwd als geestelijk gestoord. Het onderscheid tussen man en vrouw wordt ook in deze termen aangegeven: afbeeldingen van mannen worden geassocieerd met de wildernis, die van vrouwen met het dorp en de beschaving.

De Baule zijn een egalitaire samenleving: zij kennen geen koningen of centraal leiderschap, tijdens dorpsvergaderingen heeft iedereen recht van spreken

Toch staan oudere mensen en zij die een natuurlijk gezag uitstralen, de gave van de welsprekendheid hebben of zich op een andere wijze onderscheiden in hoge achting. Het zijn deze mensen die na hun dood aangeduid worden als voorouders (*umien*) en als zodanig vereerd worden met offers en gebeden. Voorouders worden niet afgebeeld maar blijven voortleven in hun zetels. (In oudere boeken over Afrikaanse kunst worden Baule mensfiguren bijna altijd en ten onrechte aangeduid als voorouderbeelden).

De Baule maken geen onderscheid tussen de fysische en metafysische, de zichtbare en onzichtbare wereld. Toch kennen de Baule een begrip, zij noemen het *blolo*. Dit begrip laat zich moeilijk in een Europese taal vertalen, omdat het voor ons onbekend is. In het Engels wordt sinds enkele jaren gesproken van *the Otherworld* (Vogel, Ravenhill); men zou kunnen spreken van een *hiervoormals*, waar de mens verblijft vóór zijn geboorte. Wij zouden *Blolo* een toestand noemen, maar de Baule zelf beschrijven *blolo* als een land, met dorpen, huizen, families en ouderlingen. Het heeft ook iets vaags en afstandelijks en laat zich moeilijk definiëren. Het wordt gezien als de bron waar alle menselijk leven vandaan komt. Ieder levend mens heeft familie in *blolo*. Sterker nog: ieder mens heeft er een spirituele partner: *blolo bla* is de spirituele, vrouwelijke partner voor een man, *blolo bian* de spirituele, mannelijke partner voor de vrouw. Vóór de geboorte bestaat de mens als een twee-eenheid, een mannelijke en een vrouwelijke helft. Op een gegeven moment besluit een van de twee delen, om geboren te worden in de mensenwereld. Hij/zij nestelt zich in de foetus van een zwangere vrouw. De twee helften maken met elkaar afspraken over hoe lang hij/zij op aarde zal blijven en welke rol hij/zij zal gaan spelen in de samenleving. Tijdens de spannende momenten van de bevalling vergeet de boreling de afspraken die hij/zij met de andere helft gemaakt heeft. Wanneer later in het leven de mens cruciale keuzes moet maken (over de keuze van een levenspartner, het maken van een reis) heeft hij behoefte aan goed advies. De beste adviseur is zijn/haar partner in het

hiervormals. De man zal van zijn *blolo bla* een afbeelding laten maken door een beeldsnijder, die in zijn slaapkamer plaatsent, zodat hij gemakkelijk in contact kan komen met haar. Dat zelfde zal een vrouw doen met de afbeelding van haar *blolo bian*.

Hoe het zit met de seksualiteit in de relatie tussen de twee partners is niet helemaal duidelijk. Het is bekend dat iedere spirituele partner een eigen dag/nacht in de week heeft waarop hij/zij speciale aandacht verlangt van de levende partner in deze wereld. In die nacht mag iemand geen seks hebben met zijn/haar levende partner. Driekwart van alle mensfiguren van de Baule stellen deze spirituele partners voor. (Toch zijn zij voor westerse verzamelaars niet of nauwelijks te onderscheiden van beelden waar een bosgeest (*asye usu*) in verblijft.). De spirituele partners vertegenwoordigen in ieder opzicht een ideaal. Zij worden afgebeeld met een fysieke schoonheid (de vrouwen met zachte welvingen in borsten, heupen en benen, met fraaie kapsels en symmetrische gezichtstrekken; de mannen stoer en sterk, met baard, gezeten op de zetel van een notabele) en de attributen van economische en maatschappelijk succes. De Baule geloven dat spirituele partners hun wederhelften in deze wereld in alles helpen en hun voorspoed en geluk bezorgen. Indien dat niet gebeurt, wordt met behulp van een *diviner* (orakelkundige) naar een oplossing gezocht. De afbeeldingen spelen ook een rol in de relatie tussen man en vrouw. De echtgenote van een arme landarbeider zal haar spirituele partner graag uitgebeeld zien als een modern geklede stedeling. Met dit beeld zal zij haar echtgenoot uitdagen tot een hogere maatschappelijke en economische prestatie. Een man kan zijn spirituele partner laten uitbeelden als een zogende moeder om op die manier zijn kinderloze echtgenote te straffen. Uit deze voorbeelden blijkt, dat de afbeelding van een spirituele partner niet 'voor het leven' gemaakt wordt. Wanneer levensomstandigheden zich wijzigen of wanneer de aanleiding om een bepaalde afbeelding te kiezen is vervallen, komt de betekenis van het beeldje en daarmee het beeldje zelf te vervallen. Het beeldje wordt dan verwaarloosd of kan als speelpop aan de kinderen worden gegeven. Het kan verkocht worden aan een buitenstaander (Ravenhill.1996, 62).

Naast voorouders en spirituele partners kennen de Baule gepersonifieerde, bovennatuurlijke krachten: *amuin*. *Amuin* omvatten de mannelijke geesten die in maskerdansen figureren, de *adyanun*, de god van de vrouwen en hun levensvragen, en *mbra*, krachten die aangeroepen worden tijdens orakelsessies (divinatie). De laatste twee categorieën bestaan uit vaak kleinere beelden. Beelden en maskers die in de vele ceremonies en dansen worden gebruikt zijn geen wezenlijk bestanddeel van de gebeurtenis. Als het beeld stuk gaat, wordt het weggegooid. Als de cultus ophoudt te bestaan, wordt afstand gedaan van het voorwerp. Het kan weggegooid worden of verkocht.

Ibo

De eerste missionarissen en zendelingen die hun bekeringswerk onder de Ibo deden, vonden het moeilijk om een begrip te identificeren dat vergeleken kon worden met het christelijke begrip van een Schepper-God. Met de kennis van nu beseffen we waarom dit moeilijk was. De misverstanden met betrekking tot de spirituele wereld van de Ibo gaan terug tot de komst van de eerste zendelingen. Reeds bij de eerste publicaties over de Ibo werd gesproken over een pantheon met aan de top *Cuku* (letterlijk de grote *chi*). In deze visie wordt *Cuku* gezien als een welomschreven wezen, vergelijkbaar met het Christelijke begrip van een almachtige God. Recent onderzoek naar het begrip *chi* heeft aangetoond, dat dit niet een concreet begrip is, maar verwijst naar het principe van individualiteit en naar het netwerk van relaties dat bestaat

tussen mensen en tussen mensen en dingen. Dit netwerk is gebaseerd op gelijkwaardigheid. De betekenis van *ikenga* moet gezocht worden in twee concepten die aan de grondslag liggen van de Ibo samenleving: individualiteit (*chi*) en persoonlijke kracht (*ike*). Ieder wezen (een mens of dier, boom of berg) zelfs het universum, heeft een eigen, persoonlijke *chi*. Het beginsel van *chi* constitueert de relaties, de onderlinge afhankelijkheid, tussen mensen, voorwerpen, voorouders, en tussen de partners in een huwelijk. Iemands persoonlijke kracht vindt uitdrukking in onder andere zijn *ikenga*: de etymologie van het woord is: *ike* (kracht) en *nga* (streven naar). Hoe individueel *ikenga* is, wordt duidelijk in het leven van zijn eigenaar, die lid wordt van zogenaamde 'title societies'. In de laatste tientallen jaren hebben genootschappen (*title societies*) een hoge vlucht genomen. In dit georganiseerde verband konden individuen met elkaar strijden om eervolle posities (de zogenaamde *titles*). Het lidmaatschap vereist grote financiële inspanning, en naarmate de 'titles' meer maatschappelijk en politiek prestige opleveren voor het individu, worden de geldelijke offers zwaarder. Iedere nieuwe 'title' kan 'verbeeld' worden in een nieuwe *ikenga*, inclusief de attributen (zoals een staf of een ivoren hoorn) die aan die 'title' verbonden zijn. Bij het overlijden van de eigenaar werd zijn *ikenga* vernietigd, als teken dat het einde van de individuele prestatie definitief is. Tegenwoordig wordt de *ikenga* van een overledene aan zijn zoon gegeven of verkocht.

De antropologie, die in de eerste decennia van de vorige eeuw samenlevingen bestudeerde op de wijze waarop zij functioneerden (de theorie werd het *functionalisme* genoemd), heeft zich recentelijk bezig gehouden met de betekenis van culturen, symbolen en voorwerpen. Zij zocht naar een zogenaamde 'master symbol', waarmee een cultuur of religie begrepen kon worden (Mary Douglas). Bij de Ibo komen antropologen in de laatste decennia uit bij het begrip *chi*. *Chi* bepaalt de betekenis van ieder individu, zijn relaties met andere individuen en met zijn voorouders. *Chi* bepaalt de plaats van het individu in diens leven. Het is tegelijk onderscheiden van de menselijke persoon en de essentie van zijn leven. De Ibo geloven dat iedereen geschapen is 'in duplicate', dat wil zeggen dat ieder mens een 'dubbel' heeft in de andere, de spirituele wereld. Voordat een individu geboren wordt in deze wereld, maakt hij afspraken met zijn 'dubbel', zijn *chi*, en bepaalt daarin zijn levensduur en de kwaliteit van zijn leven. Iemands *chi* is gehuwd met de *chi* van zijn echtgenote in de spirituele wereld. Zo heeft iemands *chi* ook een intieme band met zijn voorouders en met *chuku* (de grote *chi*, die de *chi* is van het universum). Ofschoon *chi* een abstractie is, wordt *chi* tastbaar in de zogenaamde *chi* voorwerpen, zoals *ikenga*. Op deze wijze kan iemand contact maken met zijn *chi*, tot zijn *chi* bidden en aan hem offeren. Deze *chi* voorwerpen vormen de kern van iemands persoonlijke heiligdom thuis. *Ikenga* vertegenwoordigt in dit heiligdom de kracht van iemands (rechter-) arm. *Chi* is op deze wijze het 'master symbol' waarmee de Ibo cultuur en religie begrepen kan worden.

Toe-eigening

Missionarissen en zendelingen zochten naar 'spirituele krachten' of 'goden' in Afrika, die gelijkwaardig geacht konden worden aan hun Europees-christelijk begrip van een Schepper-God. Eenmaal gevonden werden deze 'krachten' overgezet in een Christelijke context. Dit is een proces van toe-eigening geweest. Het begrip ontleen ik aan het werk van Frijhoff. Toe-eigening wordt gezien als de actieve aanvaarding of adoptie van culturele goederen die worden aangeboden en waaraan een nieuwe betekenis wordt toegekend. De nadruk ligt op het toekennen van een nieuwe betekenis, een die niet bedoeld was in de oorspronkelijke goederen. Een dergelijke toe-eigening is een proces van het kiezen van bepaalde betekenissen

en het laten vervallen van andere. Een voorbeeld: stel dat in een katholieke gemeenschap een wonder geschiedt (een zieke wordt wonderbaarlijk genezen). De pastor van de R.K. kerk zal er dankbaar gebruik van maken om meer mensen naar zijn vieringen te doen komen; de plaatselijke kranten hopen extra nummers te kunnen verkopen door exclusieve interviews met de genezen persoon en met artsen te publiceren; de VVV organiseert speciale bustochten naar het dorp om gelovigen te laten delen in het wonder, enzovoorts. Veel instanties zullen zich het wonder toe-eigenen voor hun eigen doeleinden.

Het verschijnsel toe-eigening komt veel voor. Ook in Afrika. Missionarissen en zendelingen die bij de Ibo van Nigeria op zoek gingen naar een begrip dat zij konden 'gebruiken' om er het Europees-christelijke Godsideaal, kozen voor het begrip *Cuku*, letterlijk 'grote *chi*'. Met deze keuze eigenden zij zich bepaalde eigenschappen van *Cuku* toe, zoals zijn grote, alles doordringende kracht waaraan zij persoonlijke eigenschappen toedichtten, maar zij lieten tegelijk andere betekenissen van *Cuku* vallen, zoals het gegeven dat *ci* een ondefinieerbaar begrip is en zeker niet een persoon of individuele kracht.

Vele jaren nadat de eerste bekeerlingen onder de Ibo waren gemaakt en de kerk zich had gevestigd, vond een tweede toe-eigening plaats, deze keer door Afrikanen zelf. De huidige generatie Ibo christenen is zozeer overtuigd van de vereenzelviging van *Cuku* (of bij de Yoruba van *Olorun*, of bij de Ashanti en Fanti van *Nyame*) met de Schepper-God, dat zij geloven, dat deze vereenzelviging reeds bestond lang voordat de eerste blanken in hun woongebied verschenen.

GEBRUIKTE LITERATUUR :

- Barbier, Jean Paul (ed.) (1993), *Art of Cote d'Ivoire from the Collections of the Barbier-Mueller Museum* (2 vol.), Geneva, Barbier-Mueller Museum.
- Basden, G.T. (1921) *Among the Ibos of Nigeria*. London 2006: Nonsuch Publishing.
- Douglas, Mary(1966), *Purity and Danger*. London. Routledge & Kegan.
- Frijhoff . W. (1997) 'Toe-eigening: van bezitsdrang naar betekenisgeving.' In: *Trajecta*, 6, aflevering 2, pp. 99-118
- Frijhoff, W. (2003) 'Toe-eigening als vorm van culturele dynamiek'. In: *Volkskunde* 104 1, pp. 3-17
- Himmelheber, Hans (1960) *Negerkunst und Negerkunstler*. Braunschweig.
- Himmelheber, Hans und Eberhard Fischer (1997): *Die Kultur der Baule 1933+34/35. Fotodokumentation an der Elfenbeinkuste 1933+34/35*. Zurich: Museum Rietberg.
- Leyten, Harrie (2015), *From Idol to Art. African Objects with power: a challenge for missionaries, antropologists and museumcurators*. Afrika Studie Centrum. Leiden
- Ravenhill, Philip (1994): *The Self and Other: Personhood and Images among the Baule, Cote d'Ivoire*. Los Angeles: Fowler Museum of Cultural History.
- Ravenhill, Philip (1996) : *Dreams and reveries: Images of Otherworld Mates among the Baule of West Africa*. Washington: Smithsonian Press.
- Vogel, Susan M. : *Baule. African Art Western eyes* .Yale University Press, New Haven and London. 1997